

Katarzyna Węgorowska

Pracownia Języka i Kultury Ludowej
Uniwersytetu Zielonogórskiego
ORCID: 0000-0001-5851-706X

**MALOWANA, GLAZUROWANA, POLEWANA, SIWA...
JĘZYKOWE I ESTETYCZNO-ARTYSTYCZNE
WYRÓŻNIKI OZDOBNEJ CERAMIKI
RZESZOWSKIEJ (NA PODSTAWIE WYBRANYCH
ETNOGRAFICZNYCH OPRACOWAŃ
POPULARNONAUKOWYCH)**

Garniec dobrze wypalony lepiej trwa niż namoczony.
(przysłowie polskie)

Garncarz pija wodę z wyszczerbionego dzbana.
(przysłowie perskie)¹

Pani Profesor Barbarze Greszczuk

Gdy pochylamy się nad dawnymi i współczesnymi próbami dookreśleń *sztuki ludowej*, to dostrzegamy w nich podobne, zbliżone, ale nie identyczne, dopełniające się refleksje, z których wynika, że

upośledzona przez wiele wieków wieś, odizolowana od dóbr kultury ogólnej, wytwarzała swoją własną kulturę. Jej wyrazem, a zarazem budulcem była sztuka ludowa. Ona towarzyszyła człowiekowi od kolebki aż do grobu, ona otaczała go, wyciskając swe piętno nawet na pejzażu. Siłą tej kultury była zbiorowość i szacunek dla tradycji. [...] Sztuka ludowa, wierna tradycji, zmieniała się powoli. Jej ewolucja jest niewspółmierna z tempem życia społeczeństwa. Ucieleśniona w tej sztuce wyobrażenia twórców przetrwała wiele pokoleń, a dzięki umiłowaniu przez nich własnych form wyrazu, najbliższych poszczególnym grupom regionalnym, sztuka ta zachowuje swą odrębność. Trwałość zasad estetycznych, tak charakterystyczna dla ludowego rękodzieła, wynikała też z szacunku dla materiału (surowca), narzędzia i techniki wykonania. [...] Wynika to nie tylko

¹ D. Masłowska, W. Masłowski, *Przysłowia polskie i obce od A do Z*, Warszawa 2003, s. 104–105.

z upodobań, ale – przede wszystkim – z charakteru produkcji, z cech [...] np. garncarskiego toczka. [...] Wszędzie dostrzeżemy szacunek dla funkcji przedmiotu; ozdoby wzmacniały jego trwałość, zwiększały wartość estetyczną, ale punktem wyjścia była użyteczność przedmiotu, naczynia, sprzętu. Wpojone zasady kształtowania ornamentów oparte na takich podstawowych wartościach, jak rytm, symetria, proporcje – występują zarówno w formach zabytkowych, jak i powstających współcześnie [Więckowski 1987: 9–14].

To sztuka społeczeństw wiejskich, przez nie tworzona lub dla nich przeznaczona. Sztuka ludowa stanowi odrębny nurt w sztukach narodowych, powstała zarówno z potrzeb materialnych, jak i duchowych, istotną rolę w jej rozwoju odegrała także chęć pokazania odrębności regionalnych. Jedną z najważniejszych cech sztuki ludowej jest przywiązanie do tradycji, które znalazło odbicie m.in. w kontynuowaniu przyjętych schematów ikonograficznych i stosowaniu wypracowanych technik. Forma dzieł sztuki ludowej jest uzależniona od funkcji użytkowych, związanych z działaniami życia codziennego, religijnego czy obrzędów [Słownik wiedzy o kulturze 2006: 330–331].

Sztuka ludowa zaspokajała niegdyś emocjonalne i estetyczne potrzeby mieszkańców dawnej polskiej wsi. Mimo swej różnorodności, w sposób zasadniczy mieściła się w dwóch dziedzinach: sztuce przedstawiającej i zdobnictwie [Mironiuk Nikolska 2010: 5].

W ów estetyczno-artystyczny – *zdobniczy*, ‘tu: charakterystyczny dla sztuki ludowej sposób zdobienia, ornamentowania, dekorowania, upiększania przedmiotów użytkowych’², wymiar rodzimego ludowego rękodzieła wpisuje się zasygnalizowane powyżej *garncarstwo*, ‘rzemiosło i technika wyrabiania naczyń glinianych, przede wszystkim do użytku codziennego’ oraz wyrosła z niego *ceramika*, ‘wypalane gliniane wyroby użytkowe i dekoracyjne, uformowane i zdobione w sposób artystyczny; także rzemiosło trudniące się ich wytwarzaniem’ <gr. *kéramos* ‘gлина’, *kerameikós* ‘garncarski’>, dwie tradycyjne dziedziny, które jako jedne z najstarszych manualno-intelektualnych umiejętności człowieka przetrwały w formie ludowej twórczości artystycznej³ [por. Piszczkiewicz 2011: 30].

Umiejętności te, znane na ziemiach polskich od ponad tysiąclecia, należące do dawnych, najliczniej reprezentowanych rzemiosł o tradycjach cechowych, stanowiąc głównie zajęcia mężczyzn [por. Skuza 2006: 110; Więckowski 1987: 114; Mironiuk Nikolska 2010: 206], uznawane za spuściznę różnych tradycji ceramicznych, utrwalające „w swoich wyrobach elementy obce i rodzime, prastare, sięgające neolitu, i późniejsze, pochodzące z dorobku produkcyjnego rzemiosła cechowego i manufaktur ceramicznych, i które w ciągu wieków dostosowały się do gustów i potrzeb wiejskiego odbiorcy” [Skuza 2006: 113], pielęgnowane są zwłaszcza w regionach kraju zasobnych w *glinę*,

² Definicje leksemów interpretowanych w szkicu zostały ustalone i zmodyfikowane na podstawie słowników oraz specjalistycznych opracowań wymienionych w *Bibliografii* zamieszczonej na końcu publikacji.

³ „Gliniane garnki, dwojaki, przedmioty, zabawki, ozdoby czy tkackie przęśliki towarzyszyły mieszkańcom zagrody wiejskiej od bardzo dawna” – Z.A. Skuza, *Ginące zawody w Polsce*, Warszawa 2006, s. 110.

główny surowiec garncarski wymieszany ze wzmacniającymi konstrukcję naczyń piaskiem i tłucznem; pospolitą w Polsce skałą osadową powstałą w okresie czwartorzędu, wchodzącą w skład gleb ciężkich. Składa się głównie z minerałów ilastych, kwarcu i skalenia, substancji organicznych oraz spajających substancji koloidalnych. Jej barwa, od żółtej poprzez czerwoną do brązowej, czasami szara, zależy od ilości zawartych w niej tlenków żelaza i magnezu oraz stopnia ich utleniania. Przeznaczona do toczenia musiała i musi być jednorodna, bez grudek i zanieczyszczeń⁴ [por. Skuza 2006: 114].

Przedmiotu, a tym samym celu, niniejszych rozważań nie stanowią jednak językowe wyróżniki rodzimego garncarstwa ludowego w ogóle. Są nimi natomiast lingwokulturologiczno-artystyczne uwagi o *ozdobnej*, ‘upięksovanej ozdobnikami, ornamentami, elementami zdobniczymi’, *ceramicie* kreowanej na bogatej w glinę z dużą zawartością tlenków żelaza, przez co nadającą naczyniom barwy w odcieniach czerwieni do brązu [por. Mironiuk Nikolska 2010: 208], ziemi rzeszowskiej. O owej, jakże istotnej w tej części Podkarpacia, domenie tradycyjnego rękodziela, a tym samym lokalnej kultury materialnej [por. Angutek 2018], na podstawie uwag zwerbalizowanych w czterech odmiennych, uzupełniających się jednak wzajemnie, wybranych, wzbogaconych pięknymi ilustracjami *etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych*, ‘tu: upowszechniających/ rozpowszechniających, *etnografię* ‘naukę opisującą tradycyjną kulturę etnosu danego regionu oraz jej przeobrażenia’; przedstawiających naukowe zagadnienia etnograficzne w sposób zrozumiały dla ogółu, przystępny dla nieetnografów’, wiadomo, że:

Popularnym na Rzeszowszczyźnie rzemiosłem było garncarstwo, rozwijające się od początku XIX wieku. W kilku miejscowościach powstały bardzo znane i długo działające ośrodki – w Medyni i Zalesiu (wraz z niedalekim Pogwizdowem i Kątami Węgliskimi) wykształciło się jedno z największych centrów wyrobu ludowej ceramiki w Polsce. Ośrodek powstał w połowie XIX wieku i do lat 50. XX wieku zaopatrywał w wyroby garncarskie zarówno mieszkańców wsi, jak i małych miasteczek na bardzo dużym obszarze. [...] Najpowszechniej wytwarzanym wyrobem ceramicznym były garnki, a później także dzbanki na wodę, misy i donice. Produkowano również ogromne naczynia służące do przechowywania ziarna czy miodu zebranego z pasieki. Obok produktów przydatnych w gospodarstwie domowym wytwarzano także gliniane dziecięce zabawki – gwizdki i figurki, a w późniejszym czasie także naczynia dekoracyjne, jak serwisy do kawy, przeznaczone głównie dla odbiorcy miejskiego. W rzeszowskich ośrodkach wytwarzano zarówno ceramikę polewaną we wzory i glazurowaną, jak i siwą, o charakte-

⁴ Zdaniem W. Kopalińskiego „glina należy do najpowszechniejszych i najłatwiej dostępnych materiałów, a lepienie garnków z gliny – do najstarszych rzemiosł. [...] Wielką była różnorodność gatunków i odmian gliny, z której lepią naczynia, domieszki, jakimi glinę doprawiano, wzbogacono i wypalono (a zatem jej kolor)” – W. Kopaliński, *Opowiesci o rzeczach powszednich*, Warszawa 1994, s. 123. Według A. Mironiuk Nikolskiej „kolor czerepu wynika z rodzaju gliny – gliny jasne, zawierające dużo wapnia nadają naczyniu barwę jasnokremową (Kielecczyzna – Hża, Chałupki, Denków); glina z dużą zawartością tlenków żelaza nadaje naczyniom barwy w odcieniach czerwieni do brązu (Lubelskie Podlasie, Rzeszowskie, Krakowskie, północna i zachodnia Polska)” – A. Mironiuk Nikolska, *Polska sztuka ludowa*, Warszawa 2010, s. 208.

rystycznej barwie szarej lub czarnej, uzyskiwanej przez odcięcie dopływu tlenu do pieca garncarskiego⁵ [Broda 2012: 14].

Drugim, równie dużym, jak iłżecki, jest ośrodek ceramiki ludowej w regionie rzeszowskim współpracujący ze Spółdzielnią „Rękodzieło Artystyczne” w Leżajsku. Spółdzielnia zrzesza garncarzy z Medyni Głogowskiej, Pogwizdowa i Łążka Ordynackiego. Spółdzielnia w Leżajsku opiera swą działalność na pracy chałupniczej ceramików, dając im przy tym dużą swobodę w samodzielnym tworzeniu wyrobów. Spółdzielnia podtrzymuje tradycyjne metody wytwarzania. Jedynie w Medyni garncarze, by w oczach innych mieszkańców nie uchodzić za zacofanych, wprowadzili mechanizację koła garncarskiego. Jest to jednak tylko częściowe ułatwienie pracy. [...] W regionie rzeszowskim wytwarza się ceramikę malowaną, siwą i figuralną. Malowane i glazurowane są dzbanki, garnki, misy, dwojaki, miodowniki, zdobione białą i zieloną pobiątką⁶ w czym specjalizują się żony garncarzy, wykonując z pomocą różka ptaszki, gałązki i gwiazdy. Siwaki koloru grafitu, wypalane bez dostępu powietrza, są zdobione „gładzeniem” za pomocą krzemienia w błyszczące ornamente o kształcie kresek, krątek, pasków. Na terenie tym występuje także ceramika figuralna zarówno o tematyce sakralnej, jak i świeckiej. Są to pojedyncze postacie świętych, ludzi wiejskich, a także rozbudowane kompozycje, na przykład szopki bożonarodzeniowe czy Ostatnia Wieczerza. Wyróżnia się swą twórczością ceramiczną Władysława Prucnał, która poza tym zajmuje się także pracą pedagogiczną, prowadząc ognisko plastyki ludowej, gdzie uczy dzieci lepienia oraz malowania glinianych figurek ludzkich i zwierzęcych, a zwłaszcza ptaszków [Więtkowski 1987: 120–123].

Naczynia zdobione malowanymi wzorami szczególnej urody pochodzą z Łążka Ordynackiego. Najpierw naczynia są malowane czerwoną lub białą gliną. Na tle tych barw maluje się, najczęściej w dwóch kolorach, wzory. Najciekawiej są malowane talerze i misy, na których umieszcza się symetryczne bukiety i gałązki, rozbudowane rozety, serca, a przede wszystkim charakterystyczne ptaki (kura). Na garnkach, dzbankach itp. ornament sprowadza się na ogół do szerokiego szlaku ciąglego lub rytmicznego, złożonego z 2–3 elementów. Równie typowe jest zdobienie brzuśców⁷ naczyń pionowo spływającymi regularnymi plamami przypominającymi kształtem odwróconą kropkę. [...] **Fladrowanie** – nadawanie zdobieniu wrażenia słoju drewna za pomocą specjalnej techniki nakładania polewy: na ściankach naczynia maluje się trzy poziome różnobarwne paski,

⁵ „Po wyschnięciu ceramika była gotowa do wypalenia. [...] Umiejętność wypalania naczyń była często wśród garncarzy wyżej ceniona niż umiejętność toczenia czy zdobienia. Początkowo wypalanie odbywało się w ogniskach i jednokomorowych piecach, np. chlebowym, z czasem specjalnie do tego budowanych piecach dwukomorowych. Na terenie Polski współwystępują trzy główne typy pieców: pionowe bez rusztu, pionowe z rusztami poziomymi, poziome z rusztem pionowym. Zanim rozpalono ogień, wypełniano komory pieca garnkami. Aby zapełnić piec, jeden garncarz wyrabiał naczynia przez trzy tygodnie. Ogień rozpalano szczypami – kawałkami sośniny. Wypalanie garnków wypełniających cały piec trwało kilkanaście godzin. Aby wewnątrz pieca osiągnąć temperaturę około 1000°C, zużywano od 1 do 3 m³ drewna. Cały proces kontrolowano na podstawie obserwacji koloru płomienia i stanu szkliwa. Po zakończonym wypaleniu piec stygł przez dwadzieścia cztery godziny. Dopiero po tym czasie wyjmowano z niego naczynia. W piecach garncarskich wypalano czarne siwaki, nieszkliwione biskwity, garnki częściowo szkliwione, naczynia ozdobne” – Z.A. Skuza, *Ginące zawody w Polsce...*, s. 116–118.

⁶ *Pobiątka* – warstwa bieli wapiennej zawierającej wapień.

⁷ *Brzusiec* – wypukła, najgrubsza część, wyrzucenie dzbanka.

a następnie równomiernie nakładane są duże krople polewy, które spływając tworzą wzór słoju. Technika fladrowania zdobione są naczynia garncarzy z Medyni Głogowskiej (woj. podkarpackie) [Mironiuk Nikolska 2010: 210–211].

Zabawki produkowano także z gliny. [...] Była to również wytwórczość uboczna, zajmowano się nią zimą, kiedy warsztaty garncarskie miały mniej zamówień. Zabawki lepiły często dzieci, przygotowujące się w ten sposób do zawodu. Chętnie robiono gliniane skarbonki, figurki zwierząt, gwizdki, dzwonki. Przedmioty te wytwarzane w różnych regionach Polski miały różne zdobnictwo, inne detale, kształty, kolory. [...] Znaczącym regionem zabawkarskim było rzeszowskie, gdzie pod koniec XIX wieku istniała rozwinięta produkcja w Zalesiu koło Łańcuta, Medyni Głogowskiej i Leżajsku [Skuza 2006: 274–275].

Dla lingwokulturolog zafascynowanej kulturową, w tym estetyczno-artystyczną, spuścizną polskiej wsi istotne jest to, że w ustaleniach owych utrwalone zostały nazwy „ocalające od zapomnienia” nie tylko „garncarsko-ceramiczne” techniki rękodzielnicze, surowce i wzory.

Nie zawsze świadomi sugestii językoznawców, zdaniem których:

Język odzwierciedla rzeczywistość wspólnoty, która się danym językiem posługuje, nie jest bytem abstrakcyjnym, ale jako środek komunikacji wyrasta z konkretnych potrzeb, w określonym miejscu i warunkach [Doroszewski 1982: 149],

Człowiek, jako istota o społecznej naturze konstytuuje swój byt z innymi i wśród innych, czerpiąc pokłady kultury z otoczenia i doświadczeń poprzednich pokoleń [Kochmańska 2019: 107],

Lingwistyka była i będzie nauką empiryczną. Nie może istnieć bez danych językowych, ale te dane to nie tylko fakty o charakterze zewnętrznym (materiał językowy), lecz także – jak w lingwistyce kognitywnej – struktury wiedzy. Charakterystyka języka wymaga sięgnięcia do myślenia, odwołania do kontekstu społecznego i kulturowego. I na odwrót – w miarę pełna eksplikacja tych ostatnich nie jest możliwa bez przywołania języka [Gajda 2005: 34],

autorzy, celowo przywoływanych w niniejszym opracowaniu cytatów/ ekscerptów, udokumentowali w nich m.in.:

- nazwy wykonawców czynności – *garncarze*: „Garncarze wytwarzali na zapotrzebowanie mieszkańców wsi naczynia w utrwalonym przez wieki tradycyjnym zestawie form (misy, dzbany)” [Mironiuk Nikolska 2010: 208], „garncarstwem trudni się garncarz” [Skuza 2006: 110], *ceramicy*: „Ceramicy potrafią jeszcze wytwarzać piękne wyroby wywodzące się z tradycyjnej sztuki garncarskiej poszczególnych regionów” [Więckowski 1987: 118],
- nazwy wykorzystywanego przez nich urządzenia – *koło garncarskie/ kółko/ toczek*,

podstawowy warsztat garncarza składający się z dwóch tarcz: dolnej napędowej i górnej służącej do toczenia. [...] Od chwili pojawienia się na ziemiach polskich dwutarczowego koła garncarskiego napędzanego nogą, dzięki szybkim obrotom, można było naczynie toczyć z jednego kawałka gliny. Toczenie wpływało z kolei na większe możliwości kompozycyjne w kształtowaniu masy glinianej i na piękno wyrobów. Naczynia zaczęto pokrywać różnokolorowymi polewami, zdobiąc je rytm

lub malowanym ornamentem. Zastosowanie koła wpłynęło również na przyspieszenie procesu produkcyjnego⁸ [Skuza 2006: 112],

- wyrażenie oddające/ doprecyzowujące specyfikę/ charakter ich profesji – *praca chałupnicza* ‘forma drobnej wytwórczości polegająca na wykonywaniu pracy przez rzemieślników u siebie w domu na zlecenie nakładcy/ przedsiębiorcy i z jego surowców’.

Wszystkie owe językowe świadectwa/ językowe egzemplia/ „dane językowe” stanowią o istocie rzeszowskiego *ludowego garncarstwa*, będącego „rzemiosłem i techniką wyrabiania naczyń glinianych przede wszystkim do codziennego użytku” [Skuza 2006: 110]. Dokonującą się w nim ewolucję dokumentuje natomiast synonimiczno-tautonimiczny odpowiednik jego nazwy – *ludowa ceramika* zastępowany leksykalną konfiguracją – zmetatyzowaną (przestawną) formą *ceramika ludowa*, dookreślającą tę ceramikę, która nadal „powstaje w wyniku stosowania tradycyjnych technik, jest toczona na kole garncarskim” [Mironiuk Nikolska 2010: 206].

Anita Broda, Alicja Mironiuk Nikolska, Zbigniew Adam Skuza, Tadeusz Więckowski w swoich etnograficznych popularnonaukowo-albumowych propozycjach utrwaliли również nazwy różnych rodzajów/ odmian rzeszowskiej ceramiki reprezentowanej przez:

- *ceramikę glazurowaną/ szklwioną*, tworzoną w ten sposób, że

na naczynia zdobione przed wypaleniem nakładano glazurę, szklwiono je. Glazurę – szkliwo, przygotowywano najczęściej z metalicznego ołowiu prażąc go w żeliwnym garnku aż do całkowitego utlenienia. Otrzymany tlenek mielono w żarnach, następnie mieszano z piaskiem i wodą tworząc zawiesinę, którą polewano ścianki naczyń. Czasem zawiesinę zabarwiano dodatkami tlenku miedzi, żelaza lub manganu. Po wypaleniu uzyskiwano kolory zielony lub różne odcienie brązowego. W niektórych warsztatach stosowano inną, bardziej prymitywną technikę szklwienia. Naczynie zwilżono olejem lnianym lub krochmalem i posypywano przez sitko sproszkowanym tlenkiem. Glazurowanie upiększało naczynie, uszczelniało je. Wachlarz kolorów używanych przez garncarzy w zdobieniu naczyń był skromnym. Oprócz tlenków ołowiu i miedzi używano niekiedy związków antymonu barwiących na żółto i kobaltu dających kolor niebieski [Skuza 2006: 117]: ***Ceramika glazurowana (szklwiona)*** – pokrywanie naczynie polewą uzyskaną z piasku, glinki oraz tlenów lub siarczków ołowiu, która w czasie wypalania topi się, tworząc na powierzchni naczynia lśniąca,

⁸ Jak zauważa W. Kopaliński: „Prawdziwą rewolucją w formowaniu naczyń z gliny stał się wynalazek koła garncarskiego, drewnianej kolistej tarczy osadzonej na pionowej drewnianej osi, którą wprawia się w szybki ruch obrotowy ręcznie lub nożnie (często przy pomocy drugiej, cięższej tarczy osadzonej u dołu na przeciwnym końcu osi tarczy napędzanej stopami działającej jak koło zamachowe). Na środek wirującego koła garncarz rzuca dobrze wymacerowaną wilgotną bryłę gliny, którą, kręcącą się wraz z kołem, może teraz palcami dowolnie kształtować. Po uformowaniu naczynia garncarz, w razie potrzeby, dolepia dodatkowe elementy, jak dziobek, ucho, uchwyt, czy nóżki. Takie kształtowanie oburącz prędko obracającej się gliny wymaga także niemałej wprawy i zręczności, ale prowadzi do znacznie większej dokładności i symetrii formy, a zajmuje nieporównanie mniej czasu” – W. Kopaliński, *Opowieści o rzeczach powszednich...*, s. 124.

przeważnie bezbarwną warstwę. W tym rodzaju ceramiki używa się także glazur barwionych tlenkami metali [Mironiuk Nikolska 2010: 209],

- *ceramikę polewaną*, powstałą dzięki malowaniu „surowych, suchych naczyń zawieszoną z wody i jasnej szlachetnej glinki (np. kaolinu⁹); różne kolory polewy uzyskuje się przez dodanie tlenków metali” [Mironiuk Nikolska 2010: 208],
- *ceramikę malowaną* reprezentowaną przez

wyroby malowane białą lub brązową gliną. Palcem lub pędzelkiem z końskiego włosia; kładziono linie, kropki lub ukośne plamki [Skuza 2006: 115–116]; Malowanie – nazywane jest często przez garncarzy pisaniem. Nadawanie naczyńiom barw może odbywać się dwojako. Surowe naczynia mogą być barwione na całej powierzchni polewą, wzór może być malowany bezpośrednio na glinie. Druga metoda wzbogacająca dekoracyjność naczyń polega na malowaniu pędzlem, lejkiem z rogu lub palcem wzorów na wypalonym jasnym naczyniu. Wzory malowane są polewami z gliny o dużej zawartości żelaza, dającymi ciemną barwę. Malowanie naczyń często powierzano kobietom. Żony garncarzy malowały zwykle znane od pokoleń zdobiny, wprowadzały też swoje wzory, po akceptacji odbiorców, przejmowane także przez innych garncarzy [Mironiuk Nikolska 2010: 210],

- *ceramikę siwą/ ceramikę czarną*,

którą wyrabia się jeszcze na terenie województwa białostockiego, a także rzeszowskiego i lubelskiego, [...] i której kolor powstał na skutek redukcji dostępu tlenu w czasie wypalania, nie glazurowana, a jeśli zdobiona to „gładzeniem”, prostymi ornamentami wydrapywanymi na powierzchni naczynia [Więckowski 1987: 114]; Nazwa *ceramika siwa* pochodzi od stalowej barwy naczyń uzyskiwanej przez redukcję tlenu ze związków żelaza zawartych w glinie, osiąganą po zamknięciu dopływu powietrza w końcowej fazie wypału [Mironiuk Nikolska 2010: 209]; Siwaki, czyli tzw. ceramika czarna, są to naczynia o odcieniu od szarego do czarnego, charakteryzujące się zmniejszoną przepuszczalnością płynów [Skuza 2006: 112],

- *ceramikę figuralną*, ‘przedstawiającą postacie ludzkie lub zwierzęce’, współtworzoną przez: 1) wyróżnioną wielocłonowym określeniem *ceramikę figuralną o tematyce sakralnej* i wpisujące się w nią miana: *postacie świętych, rozbudowane kompozycje, szopki bożonarodzeniowe, Ostatnia Wieczerza* oraz 2) sygnowaną wielocłonową kompozycją leksykalną *ceramikę figuralną o tematyce świeckiej*, z którą łączą się nazwy: *postacie ludzi wiejskich, figurki ludzkie, figurki zwierzęce, figurki ptaszków*.

Etnografowie, pomni tego, że „od najdawniejszych czasów garncarstwo charakteryzowało się różnorodnością i zmiennością kształtów w zależności nie tylko od celu, któremu miało służyć naczynie, ale także od panujących w danym okresie i miejscu upodobań estetycznych i umiejętności garncarza” [Kopaliński 1994: 127], a „podstawowe formy i odmiany wyrobów garncarskich związane były z ich przeznaczeniem w zagrodzie. Były więc dzieżki, naczynia służące do przechowywania, dzbanki, bańki do przenoszenia i dozowania, grubościennie, później

⁹ *Kaolin* – osadowa skała ilasta biała lub żółtawa, której głównym minerałem jest *kaolinit* ‘uwodniony krzemian kaolinu, tworzący białe, łusczkowate skupienia’; stosowana m.in. w ceramice’.

też drutowane garnki do gotowania pożywienia, miski do spożywania pokarmu” [Skuza 2006: 119], opisali lub wymienili:

- *wyroby garncarskie, wyrób ceramiczny, naczynia garncarzy, produkty przydatne w gospodarstwie domowym, ogromne naczynia służące do przechowywania ziarna, ogromne naczynia służące do przechowywania miodu zebranego z pasieki tzw. miodowniki, naczynia dekoracyjne, malowane talerze, donice, serwisy do kawy;*
- *dwojaki* dookreślane jako

podwójny garnek gliniany z uchem w miejscu spojenia; garncarskie formy o przeznaczeniu specjalnym, czyli dwa połączone dużym uchem garnki służące do przenoszenia posiłku dla pracujących w polu [Skuza 2006: 112, 119]; Typową dla ludowego garncarstwa formą naczynia są dwojaki – połączone dwa garnki i zaopatrzone w ucho. Przynoszono w nich posiłki dla osób pracujących w polu [Mironiuk Nikolska 2010: 208],

- *dzbanki/ (dzbanki na wodę)/ dzbany* „o smukłych kształtach stopniowo rozszerzających się na brzuścu, smukłej szyi, z jednym lub dwoma uchami służyły do podawania mleka, wody czy piwa” [Mironiuk Nikolska 2010: 208],
- *garnki*, używane jako „szersze naczynia, w których przechowywano pokarmy” [Mironiuk Nikolska 2010: 208],
- *misy/ malowane misy*, w których „przygotowywano i podawano pożywienie” [Mironiuk Nikolska 2010: 208].

Oprócz pragmatycznego charakteru zwerbalizowanych przez nich garncarskich desygnatów, monografiści cytowanych w niniejszym szkicu popularnonaukowych etnograficznych publikacji uwydatnili też ich estetyczno-artystyczny wymiar, gdyż, jak słusznie zauważa A. Mironiuk Nikolska,

przedmioty rękodzielnicze [...] stosowane w tradycyjnej kulturze wsi pełniły bowiem nie tylko funkcję użytkową. Ich forma, techniki wykonania i dekorowania umożliwiały zaspokajanie potrzeb estetycznych jej wykonawców i użytkowników. [...] Wyroby ludowego garncarstwa [...] spełniać miały przede wszystkim funkcję użytkową. Z racji różnych kształtów, kolorów i wzorów, były także przedmiotami dekorującymi dom. Na półkach i w kredensach znajdowało się miejsce na ozdobne misy, dzbany i garnki. [...] W większości przypadków zdobienie naczyń odbywa się na kole garncarskim, co pozwala na równomierne rozłożenie zdoabin. W polskim ludowym garncarstwie wykorzystywane są różnorodne techniki zdobienia naczyń. [...] Na walory zdobnicze mis, dzbanów i garnków wpływa zarówno wysoka jakość wykonania: lekkość, cienkie równe ścianki, proporcjonalność form, harmonijna linia naczynia, kolorystyka, jak ozdobiące je ornamenty [Mironiuk Nikolska 2010: 5, 206, 208].

W przywoływanych powyżej refleksjach o rzeszowskich naczyniach zdobionych „malowanymi wzorami szczególnej urody”, uwzględniając prawidłowość, według której „wielka była różnorodność rodzajów dekoracji, jaką zdobiono ukształtowany wyrób, takich jak ornamenty ryte, kute, wytłaczane, inkrustacja, odywanie, szkliwienie, malowanie motywami geometrycznymi, roślinnymi i scenami z życia codziennego” [Kopaliński 1994: 127], propagatorzy rodzimej etnografii, poprzez

pojedyncze nazwy i wielocłonowe określenia, zwrócili uwagę na dekoracyjność opisywanych przez siebie naczyń:

- upiększające je motywy/ ornamenty/ wzory/ zdobiny: *gałązki, gwiazdy, kratki, kreski, kropla, duże krople, linie, paski, poziome różnobarwne paski, ptaszki, charakterystyczne ptaki, kura, serca, słoje, słoje drewna, wzory słojów, rozbudowane rozety, symetryczne bukiety i gałązki, ryty lub malowany ornament, delikatny ornament, proste ornamenty wydrapywane na powierzchni naczynia, błyszczące ornamenty o kształcie kresiek, kratek, pasków, pionowo spływające regularne plamy przypominające kształtem odwróconą kroplę, ukośne plamki, malowany wzór, wzór malowany bezpośrednio na glinie, wzory na wypalonym jasnym naczyniu, wzory malowane polewami z gliny o dużej zawartości żelaza, szeroki szlak ciągły lub rytmiczny, złożony z 2–3 elementów, zdobienie brzuśców;*
- sposoby/ techniki ich zdobienia: *fladowanie/ technika fladowania/ specjalna technika nakładania polewy, zdobiąc je rytym lub malowanym ornamentem, dzbanki, garnki, misy, dwojaki zdobione białą i zieloną pobiałką, zdobione „gładzeniem” za pomocą krzemienia, malowanie/ pisanie, malowanie naczyń, malowanie pędzlem, malowanie pędzlem, lejkiem z rogu lub palcem wzorów na wypalonym jasnym naczyniu, malowane i glazurowane dzbanki, garnki, misy, dwojaki, miodowniki, kładzenie linii, kropek lub ukośnych plamek, wypalane bez dostępu powietrza, odcięcie dopływu tlenu do pieca garncarskiego, redukcja dostępu tlenu w czasie wypalania, redukcja tlenu ze związków żelaza zawartych w glinie osiągana po zamknięciu dopływu powietrza w końcowej fazie wypału;*
- wykorzystywane do tego celu materiały: *czerwona lub biała glina, pobiałka, biała i zielona pobiałka, polewa, polewa z gliny, zawieszina z wody i jasnej szlachetnej glinki (np. kaolin) oraz narzędzia: krzemień, palec, pędzel, pędzelek z końskiego włosia, lejek z rogu, rożek.*
Nie pominęli również faktu, że

z garncarskich pieców po wypaleniu wyjmowano nie tylko garnki. Były tam także zabawki gliniane: grzechotki z guzami, ptaszki, gwizdki, kapliczki, figurki świętych [Skuza 2006: 119]; Uboczną produkcją garncarskich warsztatów były zabawki dla dzieci: gwizdki i dzwonki, figurki ptaszków czy koniki [Mironiuk Nikolska 2010: 208].

Wśród nich znalazły się także, przywoływane już powyżej, dziecięce ludyczne desygnaty wyróżnione mianami: *gliniane dziecięce zabawki/ zabawki z gliny, gliniane skarbonki, figurki, figurki zwierząt, gwizdki.*

Popularyzatorzy tradycyjnej kultury rzeszowskiej wsi, dzięki pojedynczym wyrazom i wielocłonowym konstrukcjom językowym, oddali zmysłowe – achromatyczne oraz chromatyczne – walory opisywanych obiektów: *lśniąca, przeważnie bezbarwna warstwa, biała pobiałka, zielona pobiałka, dzbanki, garnki, misy,*

dwojaki, miodowniki zdobione białą i zieloną pobiałką, barwa, od żółtej poprzez czerwoną do brunatnej, czasami szara, barwy w odcieniach czerwieni do brązu, dwa kolory, czerwona lub biała glina, wyroby malowane białą lub brązową gliną, kolor zielony, różne odcienie brązowego, siwaki, siwaki koloru grafitu, siwa ceramika, ceramika siwa, ceramika siwa, o charakterystycznej barwie szarej lub czarnej, czarne siwaki, naczynia o odcieniu od szarego do czarnego, ceramika czarna, stalowa barwa naczyń, różne kolory polewy, różnokolorowe polewy, polewy z gliny o dużej zawartości żelaza, dające ciemną barwę, naczynia barwione na całej powierzchni polewą, związki antymonu barwiące na żółto, związki kobaltu dające kolor niebieski, malowane i glazurowane dzbanki, misy, dwojaki, miodowniki, jasne naczynie.

Uwiecznili słownictwo związane z podstawowym garncarskim surowcem – gliną: *glina, skała osadowa, kwarc, skaleń, minerały ilaste, minerały ilaste kwarcu, minerały ilaste skalenia, substancje organiczne, substancje koloidalne, tlenki magnezu, tlenki żelaza, tlenki żelaza i magnezu, tłuczeń, piasek, surowiec garncarski wymieszany z piaskiem i tłuczniem, glina z dużą zawartością tlenków żelaza, jeden kawałek gliny, jednorodna, bez grudek i zanieczyszczeń, przeznaczona do toczenia, surowiec garncarski.*

Poprzez profesjonalne nazwy zwerbalizowali proces glazurowania/ szkliwienia: *szkliwienie/ technika szkliwienia/ glazurowanie, glazura/ szkliwo, nakładano glazurę/ szkliwiono, szkliwienie, żeliwny garnek, prażyć w żeliwnym garnku, metaliczny olów, otrzymany tlenek, żarna, mleć w żarnach, piasek, woda, mieszać z piaskiem i wodą, zawiesina, tworzyć zawiesinę, zawiesina, którą polewano ścianki naczyń, zawiesinę zabarwiano dodatkiem tlenku miedzi, żelaza lub manganu, tlenki metali, glazury barwione tlenkami metali, tlenek ołowiu, tlenek miedzi, związki antymonu barwiące na żółto, związki kobaltu dające kolor niebieski; bardziej prymitywna technika szkliwienia, olej lniany, naczynia zwilżane olejem lnianym, krochmal, naczynie zwilżane krochmalem, sproszkowany tlenek, sitko, naczynie zwilżone olejem lnianym lub krochmalem, posypane przez sitko sproszkowanym tlenkiem.*

Wymienili, potwierdzające „tradycyjne metody wytwarzania”, nazwy „garncarsko-ceramicznych” czynności i nazwy związane z „garncarsko-ceramicznymi” czynnościami: *toczyć, toczyć z jednego kawałka gliny, toczenie, toczenie wyrobów, kształtowanie masy glinianej, glazurowanie, szkliwienie, wypalanie, pokrywać różnokolorowymi polewami, zdobić, zdobienie, malować/ pisać, malowanie / pisanie.*

Dzięki językowym świadectwom przybliżyli specyfikę, uchodzącego za „podstawowy warsztat garncarza”, koła garncarskiego: *warsztat garncarza, koło garncarskie, dwutarczowe koło garncarskie napędzane nogą, mechanizacja koła garncarskiego, dwie tarcze, dolna napędowa, górna służąca do toczenia, toczona na kole garncarskim oraz pieca garncarskiego: piec garncarski, piece garncarskie, piece dwukomorowe, piece pionowe bez rusztu, piece pionowe z rusztami pozio-*

mymi, piece poziome z rusztem pionowym, komora pieca, ogień, szczyty – kawałki sośniny, obserwacja koloru płomienia i stanu szkliva.

W ekskercpowanych etnograficznych „tekstach kultury” zawarli, nacechowane dodatnio (+) lub ujemnie (-), leksykalne konstrukcje wartościujące oraz werbalne kompozycje o zabarwieniu wartościującym: *podstawowy warsztat garncarza, podstawowy surowiec garncarski, popularne na Rzeszowszczyźnie rzemiosło, bardzo znane i długo działające ośrodki, jedno z największych centrów wyrobu ludowej ceramiki w Polsce, równie duży ośrodek ceramiki ludowej w regionie rzeszowskim, najpowszechniej wytwarzany wyrób ceramiczny, malowane wzory szczególnej urody, najciekawiej malowane talerze i misy, większe możliwości kompozycyjne w kształtowaniu masy glinianej, znane od pokoleń zdobiny, piękno wyrobów, naczynia charakteryzujące się zmniejszoną przepuszczalnością płynów (+); bardziej prymitywna technika szklwienia, wachlarz kolorów używanych przez garncarzy w zdobieniu naczyń był skromny (-).*

Autorzy czterech przywoływanych popularnonaukowych etnograficznych monografii uwzględnili w nich ponadto podkarpackie toponimy i określenia o charakterze toponimicznym, kojarzone z *jednym z największych centrów wyrobu ludowej ceramiki w Polsce*, jak: *Rzeszowskie, Rzeszowszczyzna, region rzeszowski, rzeszowskie ośrodki, Kąty Węgliskie, Leżajsk, Łążek Ordynacki, Medynia Głogowska/ Medynia, garncarze z Medyni Głogowskiej, Pogwizdów, Zalesie.*

Przywołali antroponimy – imiona i nazwiska dwojga rzeszowskich ceramików-garncarzy: *Władysława Prucnal, „Mateusz Starek z Łążka Ordynackiego przy toczku”* [Więckowski 1984: 124].

Świadomi tego, że

kultura, rozwijając w sposób naturalny stanowi jakby system naczyń połączonych. Akcja wywołuje reakcję, jedno działanie – drugie, oba – potrzebę stworzenia mechanizmów zabezpieczających. Nic więc dziwnego, że sami twórcy ludowi, sami rękodzielnicy odczuwali potrzebę powołania do życia organizacji, która by się zajęła zarówno opieką nad ich własną działalnością, jak i nad losami sztuki ludowej oraz zapewnieniem jej właściwego miejsca w kulturze narodowej [Więckowski 1987: 16],

utrwalili znaczące dla tradycyjnego rzeszowskiego garncarstwa/ tradycyjnej rzeszowskiej ceramiki chrematonimy-instytucjonimy:

Dzbany polewane z ośrodków w Łążku Ordynackim i Medyni Głogowskiej, *Spółdzielnia „Przemysł Ludowy” w Leżajsku* [Więckowski 1987: 124]; Współpraca z *Cepelią* sprawiała, że wyroby z Medyni stały się popularne w całym kraju. Były efektywnym elementem wyposażenia wnętrz, a także pożądanym prezentem dla kolekcjonerów i zagranicznych turystów [Broda 2012: 14].

Wszystkie te apelatywne i onimiczne „garncarskie” określenia pozwalają na rekonstrukcję kulturowych, estetycznych oraz artystycznych pozajęzykowych faktów oddających specyfikę ozdobnej ceramiki rzeszowskiej.

Z dotychczasowych rozważań, celowo inkrustowanych starannie zebranymi leksykalnymi świadectwami rzemieślniczymi, kulturologicznymi i estetyczno-

-artystycznymi, wynika, że stanowiąca ich przedmiot podkarpacka ceramika reprezentuje niezwykle bogatą gałąź tradycyjnej sztuki – jest ważnym, integralnym elementem nie tylko kultury polskiej wsi, ale i polskiej kultury narodowej.

Jej istotę, a tym samym unikatowość, uwydatniają lingwokulturologiczno-artystyczne fakty utrwalone w wybranych etnograficznych opracowaniach popularnonaukowych napisanych w ciągu kilkudziesięciu lat (1987, 2006, 2010, 2012) przez znawców reprezentujących różne etnograficzne generacje i odmienną etnograficzną wrażliwość.

Jednak ponadgeneracyjnym/ ponadpokoleniowym komponentem, dzięki któremu mogli oni oddać specyfikę rzeszowskiego dziedzictwa garncarsko-ceramicznego, jest **język**. To on, poprzez zapisane w nim specjalistyczne nazwy – profesjonalną terminologię przywoływaną w kolejnych etnograficznych relacjach, niweluje ową etnograficzną wielopokoleniowość i sprawia, że te odmienne pod wieloma względami refleksje wzajemnie się dopełniają/ uzupełniają, integrują, wprowadzając ich odbiorcę w tajniki świata przedmiotów, których estetyczne zalety artystyczne są, również dzięki niemu, nieustannie unikatowe.

Prezentowane w niniejszym szkicu garncarsko-ceramiczne świadectwa językowe/ językowe egzemplar/ „dane językowe” dokumentują bowiem wyjątkowość kreowanych na Rzeszowszczyźnie z lokalnej gliny artefaktów/ desygnatów/ denotatów regionalnego rękodzieła ludowego, o którego ponadczasowości, a tym samym kontynuacji, zapewniają autorki folderu *Podkarpackie – przestrzeń otwarta. Przestrzeń możliwości* [2012], w którym czytamy:

Rękodzieło jest szczególnym miejscem spotkania sztuki ludowej ze sztuką współczesną, przeszłości z teraźniejszością. Efektem tego jest barwna, pełna zaskoczeń, ciekawych połączeń, niezwykle plastyczna mieszanka artystycznych wizji, ludzkiego talentu, wyjątkowości miejsc i ludzi. W Podkarpackiem rękodzieło posiada także szczególną cechę – wpływ różnych kultur. Aby poznać podkarpackie rękodzieło, trzeba koniecznie samemu wykonać gliniane naczynia, ulepić dzban, wypalić swoje gliniane dzieła [Fac, Dec 2012: 66].

Bibliografia

- Angutek D., 2018, *Tradycje wytworzone rodzącej się ponowoczesności w Polsce*, Bydgoszcz.
- Broda A., 2012, *Rzeszowianka*, Warszawa.
- Doroszewski W., 1982, *Język, myślenie, działanie*, Warszawa.
- Fac I., Dec J., 2012, *Podkarpackie – przestrzeń otwarta. Przestrzeń możliwości*, Rzeszów.
- Gajda S., 2005, *Język – językoznawstwo – polonistyka* [w:] *Polonistyka w przebudowie*, t. 1: *Literatura – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, red. M. Czermińska, Kraków, s. 28–39.
- Ilustrowany słownik języka polskiego*, 2004, red. E. Sobol, Warszawa.
- Inny słownik języka polskiego*, 2000, red. M. Bańko, t. 1–2, Warszawa.
- Kochmańska W., 2019, *O rodzinie w przysłowiaach polskich* [w:] *Współczesny i dawny obraz rodziny w języku*, red. L. Mariak, Szczecin 2019, s. 107–128.
- Kopaliński W., 1994, *Opowieści o rzeczach powszednich*, Warszawa.

- Masłowska D., Masłowski W., 2003, *Przysłowia polskie od A do Z*, Warszawa.
- Mironiuk Nikolska A., 2010, *Polska sztuka ludowa*, Warszawa.
- Piszczykiewicz K., 2011, *Małopolska. Zakupy z tradycją*, Kraków.
- Skuza Z.A., 2006, *Ginące zawody w Polsce*, Warszawa.
- Słownik języka polskiego*, 1988–1989, red. M. Szymczak, t. 1–3, Warszawa.
- Słownik wiedzy o kulturze*, 2006, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, Warszawa.
- Wielki słownik wyrazów obcych PWN*, 2005, red. M. Bańko, Warszawa.
- Więckowski T., 1987, *Ginące piękno. Artystyczne rękodzieło ludowe w Polsce*, Warszawa.

***PAINTED, ENAMELED, Poured, GREY...* LINGUISTIC AND ARTISTIC CHARACTERISTIC OF CERAMIC OF RZESZÓW (BASED ON SELECTED ETHNOGRAPHIC POPULAR SCIENCE STUDIES)**

Summary

Decorative pottery and derived from it decorative ceramic are firmly interwoven with Polish folk culture. The article discusses linguistic and artistic distinguishing features of ceramic created in the Rzeszów region. It describes specialist vocabulary related to pottery and ceramic preserved in four popular science ethnographic studies (such as names of various kinds of ceramic, vessels, materials, techniques, activities, performers of the activities, decorative motives and pottery centers). The characterized lexis permitted to reconstruct the facts connected with the traditional handicraft representative of old and contemporary Subcarpathian heritage.

Key words: ceramic, lexis, Rzeszów region, ethnography